

לשונות הקראים בארצות דוברי ערבית (הערבית ומסורת העברית): מצב המחקר

מבוא

נושא דברי הוא לשונות הקראים בארצות שבהן הערבית שימשה ומשמשת כשפת דיבור, קריאה וכתיבה. הקראים חיו גם בארצות אחרות בתחום שלטונו של האיסלאם, בעיקר באיראן, תורכיה וקרים. הללו דיברו וכתבו עברית, פרסית ותת-רית. מחוץ לתחום שלטונו של האיסלאם ראוי רק לרמוז אל הספרות הקראית בביוזנטיון, הכתובה כולה עברית, אך משובצת חומר יווני נכבד, שיש בו כמדומה עדות חשובה ללשון היהודים הביזנטיים בימי הביניים¹, וראוי לחוקרי היוונית של ימי הביניים לתת דעתם עליו. במזרח אירופה המשיכו קראים להשתמש בתת-רית זמן רב אחרי שעברו מקרים המוסלמית אל ארצות הסלבים הנוצריות.

דיוני יצטמצם כאמור לתחום הגאוגרפי של הארצות שאוכלוסייהן דוברים ערבית; ומבחינת התפוצה הקראית מדובר בבבל, בסוריה, בארץ-ישראל ובמצרים. בארצות אלה, וכן באיראן, היו קהילות הקראים הקדומות ביותר. בשעה שהופיעו הקראים על בימת ההיסטוריה כבר היתה הערבית לשון דיבור וכתיבה של רוב האוכלוסיה בארצות הללו. הקראים שישבו בהן השתמשו בדרך כלל בערבית. העברית שימשה בעיקר

1 כגון התרגום שעשה טוביה בן משה (המאה ה"א) לספר 'אלמחתוי' מאת יוסף הרואה (אלבציר). חלקים מן התרגום הוצאו על-ידי מהדירים שונים בשנים תרס"א-תרע"ח בהונגריה. חומר יווני מעניין ניתן למצוא גם בכתב-היד של החיבור 'אשכול הכפר' לאליה הדסי (אמצע המאה ה"ב). הואיל ושורות יווניות הן לפעמים חלק מהאקרוסטיכון, ברור שיצאו מתחת יד המחבר. במהדורה המודפסת של הספר (גוללאו/אבפטוריה תקצ"ו) הושמט החומר היווני, אבל בכתב-היד הוא נמצא, ואפילו בכתב-היד שנכתבו בארצות של דוברי ערבית (כגון המוזיאון הבריטי Or. 1100-1101, 593-594) ואפילו בתקופה מאוחרת (כגון כתב-היד ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק Mic. 3421). על כתב-היד של חיבור זה ראה: צ' אנקורי, 'פרקים במשנתו המשיחית של יהודה הדסי הקראי', תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 186-208; א' שייבער, 'חמר שבכתב-היד לעבודתו הספרותית של יהודה הדסי', ספר היובל לדב הללר (בעריכת א' שייבער), בודאפשט תש"א (חלק עברי), עמ' 101-129; E. Bammel, 'Höhlenmenschen', *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 49 (1958), pp. 82-83

ליצירות פיוטיות, ורק לעיתים רחוקות למדי בכתיבי פולמוס שנכתבו בשירה ('מלחמות ה' לסלמון בן-ירוחים, או דיואן משה בן-שמואל מצפת) או בפרוזה ('תוכחת מגולה' לסהל בן-מצליח). הערבית שימשה בכל תחומי הספרות הקראית: פירושי מקרא, ספרי מצוות, מילונים, הגות ועיון.

חשוב להזכיר שלושה עניינים הנוגעים לספרות ערבית זו: (א) היא משובצת ביסודות עבריים בכמות ניכרת (ועל-כך ראה להלן). (ב) הקראים דוברי הערבית לא זנחו ספרות ערבית זו ונוקקו לה למעשה עד ימינו. ההעתקות המאוחרות ביותר של פירושי מקרא או ספרי מצוות בערבית נעשו במאה הי"ט.² יצירות אלה תורגמו לעברית בעיקר בקהילות קראים שלא דיברו ערבית ולא נפוצו בין דוברי הערבית. אמנם, גם דוברי הערבית נוקקו לחיבורים שנכתבו במקורם עברית (כגון 'אשכול הכופר' להדסי, חיבורי אהרן בן-אליה מניקומדיה, או 'אדרת אליהו' לאליהו בשיצי). (ג) חלק גדול מכתבי-היד הקדומים של ספרות ערבית זו כתוב בכתב ערבי, ועוד אשוב לדון בזה להלן.

מסורת העברית

כאמור, השימוש בעברית בין קראים בארצות דוברי הערבית היה מוגבל למדי, ואין בכונתי לדון כאן בעברית הקראית. בעניין זה נכתבו כמה מחקרים שעניינם במגורים מסוימים של עברית זו,³ המצפה עדיין למחקר מקיף ומסכם. ענייני כאן הוא בבחינה אחת של העברית של הקראים, והיא מסורת מבטא העברית שנהגה ביניהם בעיקר בעברית המקראית, ולעיתים גם בעברית המשנאית והתלמודית. העדויות המצויות לעניין זה בכתבי-יד קראיים נחלקות לשני סוגים:

1. טקסטים כתובים בכתב ערבי

בתקופה מסוימת נתייחדו הקראים בזה שכתבו רוב ספריהם בכתב הערבי, ולא רק את כתביהם שבלשון הערבית, אלא גם את אלו שבלשון העברית. מבחינת תולדות הלשון הערבית יש כאן מקרה יוצא דופן, הואיל ובדרך כלל סיגול הכתב הערבי ללשון 'הלאומית' היה כרוך בהתאסלמות. איני יודע על קבוצה אתנית אחרת שסיגלה לה את הכתב הערבי (לשפת הקודש שלה!) מבלי להתאסלם. על היקף התופעה מבחינת

2 מן המחצית השנייה של המאה הי"ט חשובות העתקותיו של משה בן-אברהם הלוי, 'פקיד' ותזן בקהיר ובירושלים, שבה נפטר בשנת תרס"ה (1905).

3 אילה ליונשטם, 'עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית', לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 37-50; א' ממז, 'העברית של טוביה בן-משה הקראי — הפעל', עבודת גמר (מהדורת שכפול), החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט.

המקום והזמן ועל שורשיה המתשבתיים עמדתי במקום אחר.⁴ בכתבי-היד שנשתמרו יש חומשים שאין בהם מלה ערבית אחת וכולם כתובים בכתב ערבי;⁵ סידורי תפילה שיש בהם מעט הוראות בערבית, אך רובם פסוקי מקרא המשמשים בתפילה;⁶ וכן פירושי מקרא שרובם בלשון הערבית,⁷ אך מכל מקום יש בהם פסוקים שלמים, וגם מובאות רבות מהמקרא, לעיתים מובאות מספרות רבנית וביטויים עבריים. החומשים, וגם החומר העברי שבפירושים, מנוקדים בחלק מכתבי-היד ניקוד עברי (טברני) מלא, לעיתים בתוספת סימנים ערביים, ולעיתים אף מוטעמים בטעמי המקרא. חשיבותם של כתבים אלה לתולדות מבטא המקרא היא אפוא בעיקר בתעתיק, אך גם בניקוד. ברובם של כתבי-יד אלה אין החטפים ידועים. הורנינג תיאר את התעתיק בפירוט מה בספרו על כתבי-יד אלה.⁸ לא ידוע לי על מחקר שיטתי של תעתיקים אלה אחרי תיאור זה. הורנינג טוען שיש להבחין בין שלוש שיטות תעתיק: א. תעתיק פונטי מלא; ב. תעתיק פונטי חלקי; ג. תעתיק גראפי, היינו אות כנגד אות. נראה לי שהתעתיק שהורנינג מכנהו 'פונטי מלא' אינו מלא לחלוטין, כיוון שאין עקביות בציון אימות-קריאה כנגד כל תנועה. לעומת זאת התעתיק 'הפונטי החלקי', אשר, כפי שמציין הורנינג בצדק, נהוג ברוב כתבי-היד, חשוב בעיקר על שום הנסיונות לציין כל תנועה 'גדולה' באם קריאה, וכן לציין באימות קריאה גם תנועות קטנות מוטעמות או מתגונות (למשל, 'שמ' ו, כ-כא [בתעתיק חוזר]: 'ויקאח עמראם את יוכאבד דודאתו לו לאשא ותילד לו... ובני יצהר קורח ואנאפג וזכרי'). אין ספק שמלבד ענייני הנוסח, שבהם טיפל הורנינג בפירוט,⁹ יש עניין רב בתעתיקים אלה לחקר מבטא הקראים בימי-הביניים המוקדמים.

2. טקסטים כתובים מרובע

המדובר כאן בעיקר במקרא ובפירושו. לעיתים קרובות שונה הניקוד בכתבי-יד אלה מניקוד המסורה. מהדירים של פירושים כאלה, החל בדוד שמואל מרגוליות, שההדיר

⁴ 'Hebrew in Arabic Script — Qirqisani's View', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to L. Nemoy*, Bar-Ilan University Press 1982, pp. 115–116

⁵ דוגמא מובהקת הוא כתבי-יד המוזיאון הבריטי Or. 2540 (תיאורו בקטלוג, מס' 104). תיאור מפורט כתב R. Hoerning, *British Museum Karaite MSS.*, London 1889, pp. 1–20. בסוף ספרו הדפיס הורנינג צילום מלא של כתבי-יד זה.

⁶ 'Some Judaeo-Arabic Karaite fragments in the מאמרי 38 *British Museum Collection*', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38 (1975), pp. 129–130

⁷ נשתמרו רבים למדי ממיין זה. כתבי-היד המחוארך הקדום ביותר הוא פירוש יפת לירי-השירים ורות, שנכתב ברמלה בשנת 395 להג'רה (1004/5 לספה"נ). הוא שמור במוזיאון הבריטי Or. 2554, תיאורו בקטלוג במס' 301 וכן בספרו של הורנינג, עמ' 21–27; וראה לעיל הערה 4. דוגמא למובאה ארוכה מהמשנה בתוך דיון בערבית — ראה להלן בנספח.

⁸ הנוכר לעיל בהערה 5, עמ' XI–IX; 5–12.
⁹ שם, עמ' 13–20, 22–23, 30–33, 39–43, 47–59, 62–67.

את פירוש יפת בן-עלי לספר דניאל¹⁰ העירו על שינויים כאלה בהקדמותיהם. אולם דרושה עבודת סקירה וסיכום של חומר זה. החומר הוא רב. ישנם כתבי-יד רבים, מתוארכים ובלתי-מתוארכים, מן המאה הי"ג ועד המאה הי"ט, מבגדאד, הית, דמשק, ירושלים וקהיר. ייתכן שחלק מהסטיות מניקוד המסורה מקורו בשינויים בכתבי-היד הקדומים. כך, למשל, ייתכן שהעדר חטפים מכתב-יד שהועתק בבגדאד או בהית בסביבות שנת 1800 (ראה להלן) מעיד על העדר החטפים במקור הקדום שממנו הועתק. אך קרוב לשער שרוב הסטיות משקפות את אופן מבטא התנועות בקהילות הקראים במזרח, בזמן העתקת כתבי-היד. כמובן שחשוב להשוות כתבי-יד אלה עם כתבי-היד הקדומים הכתובים בכתב הערבי (ראה לעיל). ערכתי השוואה להדגמה בין חמישה כתבי-יד של פירוש יפת לאיוב, אחד מהם באותיות ערביות, כנראה מן המאה הי"א, אולי מארץ-ישראל (להלן א);¹¹ שניים מן המאה ה"ט"ו או ה"ט"ז, כנראה ממצרים (להלן ב, ג);¹² אחד ממצרים, מראשית המאה הי"ז (להלן ד);¹³ אחד מבבל (בגדאד או הית) מסביבות שנת 1800 (להלן ח).¹⁴ ואלה התוצאות:

הניקוד בכתב-יד א מתאים בדרך כלל לניקוד המסורה, אלא שהחטפים נעדרים ממנו לחלוטין. במקומם יש תמיד שוואים.¹⁵ בחלק מהמקומות מצויה תופעה זו גם בכתב-יד ח, ואיני רואה עצמי מוסמך להכריע אם מקור התופעה שם הוא במבטא החי, או בכתב-יד קדום שממנו הועתק ח.

פתח במקום סגול מצוי הרבה בכל כתבי-היד, ולעיתים פתח במקום צירי (איוב ה, יג, כתב-יד ח — ל"ד). פחות מצוי סגול במקום פתח, בעיקר בכתב-יד ז, ח, כגון מִיִּשְׁע, בְּשַׁעַר (איוב ה, ד). שווא במקום חטף מצוי בכתב-יד א, כאמור, וכן הרבה בכתב-יד ח. בכתב-יד ב, ז, ח מצוי הרבה פתח במקום חטף-פתח, ובכתב-יד ב, ז — סגול במקום חטף-סגול. לעיתים מוצאים פתח במקום חטף-סגול, כגון בצורה וְצִאֲצִאֲיָךְ (איוב ה, כה, כתב-יד ז, ח), שבה משמש קמץ במקום סגול. ניקוד כתב-יד ג הוא הקרוב ביותר לניקוד המסורה. מהמדגם שתיארתי כאן עולה לכאורה, שככל שכתב-היד מאוחר, כן מרובות בו הסטיות מניקוד המסורה. מכל מקום, עניין למחקר שיטתי בוודאי יש כאן.

D.S. Margoliauth, *A Commentary on the Book of Daniel by Jepheth ibn Ali the Karaite*, 10 Oxford 1889

11 המוויאון הבריטי Or. 2552, תיאורו בקטלוג במס' 299.1.

12 שם, Or. 2510–2511, תיאורו בקטלוג במס' 295–296 (ב); שם, Or. 2509, תיאורו בקטלוג במס' 297 (ג).

13 בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, אוסף אדלר 100–101. מעתיקו הוא יוסף בן-רצון בן-שמואל לבית ברכה, שהיה פעיל בראשית המאה הי"ז.

14 אוקספורד, בודליאנה 4° 165, Opp, תיאורו בקטלוג נויבאור-קאולי, מס' 2485.

15 בכל תיאורי תעתיק התנועות בכתבי-היד הכתובים באותיות ערביות, לא הוזכר הורנינג תופעה זו.

הערבית

הערבית של הקראים יכולה בצדק להיחשב כחלק מהערבית-היהודית, ובהקשר רחב יותר כחלק מהערבית הבינונית; וכך תוארה במחקר הערבית-היהודית, בעיקר בחיבוריו של י' בלאו.¹⁶ ברם, יש עדיין שני תחומים בערבית הקראית שבהם ניתן לחוקר להתגדר.

1. כתבי-היד הכתובים בכתב ערבי

הללו נכתבו בעיקר במאות העשירית והאחת-עשרה, אך אפשר שיש מאוחרים מהם. מוצאם כנראה מרוב קהילות הקראים בארצות דוברי הערבית. יש מספר לא קטן של אוטוגראפים הכתובים באופן זה, בעיקר מן המאה האחת-עשרה.¹⁷ החיבורים שנכתבו באופן זה רובם קראיים מקוריים (כגון: פירושי מקרא, ספרי מצוות, שאלות ותשובות וחיבורים פילוסופיים, במובן הרחב של המונח) וחלקם העתקות של חיבורים תיאולוגיים מוסלמיים או חיבורים העוסקים בפילוסופיה יוונית. החיבורים הקראיים המקוריים מכילים כולם, בלי יוצא מן הכלל, יסודות עבריים בשיעורים משתנים, לפי העניין. אמנם יש מקרים שבהם החליט המעתיק(?) לשנות מלשון החיבור המקורית ולהמיר לפחות חלק מהמרכיב העברי של לשון החיבור במרכיב ערבי. תופעה זו מוצאים בכתבי-יד קדום, בלי ספק, של פירוש יפת בן-עלי ליחזקאל.¹⁸ בהערכה המבוססת על התרשמות נראה שברוב המקרים כתובה העברית המשובצת בתוך החיבור הערבי באותיות ערביות, אך יש שהכתב מתחלף בהתאם ללשון — ערבית באותיות ערביות, ועברית באותיות עבריות.¹⁹ חשוב, מכל מקום, לציין שהמחברים כתבו את חיבוריהם לקוראים שהיו צפויים להבין את כל השיבוצים העבריים בתוך הלשון הערבית.

¹⁶ דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם (ראה ביחוד עמ' 13, הערה 39); *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1981 (ראה ביחוד עמ' 42–44).

¹⁷ ראה במאמר הנוכר לעיל, הערה 4, בעיקר עמ' 123, הערה 40, על האוטוגראפים מידו של עלי בן-סלימאן, המחבר הקראי בן המאה הי"א שעיקר פעילותו הייתה במצרים. על ספק אוטוגרף מידו של ישועה בן-יהודה, המחבר הקראי הירושלמי מאמצע המאה הי"א, ראה במאמר הנוכר לעיל, הערה 6, עמ' 128.

¹⁸ המוזיאון הבריטי Or. 2549, דפים 141–308 (תיאורו בקטלוג, מס' 283.2), שם מוחלפים גם שמות עבריים בשמות ערביים.

¹⁹ למשל כתב-היד במוזיאון הבריטי Or. 2557, דפים 1–12 (תיאורו בקטלוג, מס' 250.1), שהוא חלק ממבואו של קרקסאני לפירושו הארוך על התורה, והוהדר עלידי ה' הירשפלד, *Jews' College Publications*, 6, London 1918. על שיטת כתיבה זו בכתבי-יד רבניים, ראה למשל: י' בלאו, *Emergence* (לעיל, הערה 16), עמ' 243.

כתבי־יד אלה כתובים בכתב הערבי. לפיכך ניתן לצפות שכותביהם יהיו שמרניים מבחינת יחסם לערבית יותר מהכותבים בכתב העברי. מצד אחר, קרוב לוודאי שכותבים אלה לא היו כבולים בכבלי ה'ערביה', היינו האידיאל של לשון ערבית תקינת וצחה שהיה מקובל על הכותבים המוסלמים. הערכה אימפרסיוניסטית מתוך קריאה בכתבי־יד כאלה, ואין המדובר בתעודות היסטוריות, היא זו: כמו בערבית היהודית בכללה ניתן למצוא כאן רמות שונות של תקניות הלשון. יש כתבי־יד שבהם מוצאים סטיות מעטות מן הערבית התקנית, ואין לשונם שונה מן המקובל בספרות העיונית הערבית, בין מוסלמית ובין נוצרית. אפשר שתכונה זו אופיינית לחיבורי כמה קראים ירושלמיים במאה ה"א, כיוסף אלבציר או ישועה בן־יהודה. בחיבורים אחרים רב יותר מספר הסטיות, והאופייניות ביותר הן בתחום התחביר. אפילו בכתבי־יד שבתחבירם מרובות הסטיות, נמצא כי הכתיב והצורות הפועליות שמרניים, וקשה להסיק מהם על מבטא הערבית שבפי כותביהם. אולם, כאמור, הערכה זו מבוססת על התרשמות, וראוי לבדוק את הדברים דרך שיטה ועל בסיס טקסטואלי רחב. כאמור, מכילים כתבי־יד אלה יסודות עבריים בשיעורים שונים. הואיל ורובם קדומים יחסית, יש ביסודות אלה משום עדות חשובה על ידיעת העברית אצל הקראים ועל השתלבות העברית בשפת דיבורם. ראוי גם להזכיר קוריו מעניין בהקשר זה: יש כתבי־יד ממין זה שבהם מציינים מספרים באותיות, וזהו מנהג שאינו מקובל בספרות המוסלמית. באחרים כתובים המספרים במלים. ייתכן שיש בהבדל זה משום עדות על המידה שבה מעורה הכותב בכתיבת ערבית תקינת, או, להיפך, על מידת קרבתו לספרות כתובה באותיות עבריות. מכל מקום גם עניין זה, היינו היסודות העבריים בכתבי־היד העבריים הקראיים הקדומים, מצפה למחקר שיטתי.

2. כתבי־יד מנוקדים באותיות עבריות

כתבי־יד קראיים בערבית־יהודית שנכתבו מן המאה ה"ד ואילך, נשתמרו במספר גדול יחסית. ברבים מהם ציינו המעתיקים בדיוק את זמן הכתיבה ומקומה. לחקר התפתחות הלהגים העבריים חשובים במיוחד כתבי־יד המכילים את סימני התנועות בערבית. אלה מצוינים לרוב בסימנים העבריים, ורק לעיתים רחוקות בסימנים עבריים. ראוי לחקור כתבי־יד אלה לפי מקום מוצאם וזמנם, על יסוד המחקרים המקיפים של הערבית־יהודית. בדרך זו ניתן לעיתים לקבוע את מקום מוצאו של כתבי־יד שדף הקולופון חסר בו, בתנאי, כמובן, שמצויות בו תופעות האופייניות למקום מסוים ואינן כלליות לערבית־הבינונית או משותפות ללהגים רבים. הואיל ומספר כתבי־היד גדול, יש בהם כדי בסיס טקסטואלי מספיק למחקרים כאלה. מצד אחר, התערבותם של מעתיקים ועורכים בלשון החיבורים עשויה להוביל את החוקר למסקנה שלשון כתבי־היד משקפת בעיקר את לשון המעתיקים בזמנם ובמקומם, ולא את לשון המחברים.

נספח

להלן מובאה מהמשנה, מסכת ראש השנה, ב, ו, בתעתיק ערבי. היא נמצאת בקטע מספרו של קרקסאני, אלאנאר ואלמראקב, ונדפסה במהדורת ל' נמיו, 16,808 — 1,809. הקטע כולו כתוב אותיות ערביות, והעניין בפסקה הנדפסת כאן הוא בהיותה דוגמא לתעתיק ערבי של לשון משנה. התעתיק אינו עקבי, לא בעיצורים (כגון 'זוג', 'הזוע'ות') ולא בתנועות (כגון 'וח'אמא', 'וח'מא'), אך יש בו כמה תופעות מעניינות מכל מקום ('לצאפונא', 'לדארומא'). הקטע נמצא בכרך הכולל קטעים קראיים שונים במוזיאון הבריטי Or. 2582 (תיאורו במאמר הנזכר לעיל, הערה 6, ושם בעמ' 127 תיאור תעתיק של מובאה ארוכה ממשנה עדויות), דף 90, א-ב. לתעתיק הערבי צירפתי תעתיק חוזר לעברית, אות כנגד אות.

כאי זא צאד בודקין אב האעידם
רוח שביא רישון בודקין או בורסון
ומחסס אב הגאדול סהאם
ואמיר לו אמור קי צאד ראא אב הלבאנא
לפי האמיר לו אמור קי צאד ראא אב הלבאנא
וחאמא האיא גיבו ולאס האיא בופא וחא האיא
רחו אמ אומיר לפי האמיר לו אמור קלומ
והאו [...]
אב השבי [...]
דבריהם [...]
וסאר קל הרוגוב שואלין או תאמ ראשי
דבארים לא סרחס לאהאם
סוהו רגלס לא בו

כאי זא צאד בודקין את האעידים
זוג שבא רישון בודקין אותו רישון
ומחניסין את הגאדול שבאהאם
ואמיר לו אמור כי צאד ראאיתא אית הלבאנא
לפני האחמא אם לאחאר האחמא לצאפונא אם לדארומא

וחאמא האיא גבהו ולאין האיא נוטא וחמא האיא
רחבו אם אומיר לפני האחמא לא אומיר כלום
והאיו [...] .
את השני [...] .
דבריהאן [...] .
ושאר כל הזועות שואלין אותאם ראשי
דבארים לא שצרחין לאהאם
שיהו רעלין לאבו